

FENYŐ ISTVÁN

EÖTVÖS ÉS LAMARTINE

1. A francia romantika költészetének – közelebbről Lamartine verseinek – híre viszonylag gyorsan elérkezett magyar földre. 1820 márciusában jelent meg Párizsban Alphonse de Lamartine első, nagysikerű verseskötete, a *Méditations poétiques*, s erről az eseményről a hazai Tudományos Gyűjtemény másfél évvel később beszámolt, sőt a költőről rövid értékelést is közölt.¹ Egy B. P. monogramú szerző *Bibliographiai Ált-nézése a legujabb Francia Literaturának. Julius 1820* címmel a folyóirat 1821. szeptemberi kötetében említést tett a francia verseskötet megjelenéséről, s e tájékoztatásához a következő lábjegyzetet fűzte: „Alfons de Lamartine, ezen ifjú költő, egy fényes jelenet a Francia már régtől fogva száraz költői Literatura egén, ki verseibe erős érzést és mély gondolatokat harmóniás és erővel telyes nyelvet egyesít. Munkája, *Méditations poétiques*, melly a múlt esztendőbe jelent meg, három hónapok alatt négy kiadást ért. Benne öszveséggel 26 költemények vagynak. Próbául szolgálhat következő két darab *Az Ember* című második Költeményéből, mellyet az Angoly Költők ama csillagához, Lord Byronhoz intéz.”² Ezután közli a *L'Homme* című költemény 1–22. sorát, majd ugyancsak a műből a 103–137. sorokat. A cikk arról is tudósít, hogy míg a francia költők a 18. században alig ismerték a Bibliát, most, a 19. században az már több „kitetsző” költői talentumot lelkesített.

A francia romantikáról a következő híradásokat Széchenyi naplójában olvashatjuk, ki 1823. december 11-én bejegyzte ide, hogy az Edinburgh Review kiváló, LXXIV. számában olvasott egy cikket Delavigne-ról, Lamartine-ról és Béranger-ről. (A folyóiratszám egyébként megvan könyvtárában, s Széchenyi a cikkben sok helyet meg is jelölt magának.)³ 1825. augusztus 7-én azután azt jegyzi fel, hogy elolvasta a *Le dernier chant du pèlerinage d'Harold*ot, s ki is írja a XIII. rész 53–54., majd a XV. rész 17–22. sorát.

¹ A Lamartine-ról szóló irodalomból: Camille LATREILLE, *Lamartine poète politique*, Lyon–Paris, 1924; Jacques CASTELNAU, *Lamartine*, Paris, 1943; Henri GUILLEMIN, *Lamartine et la question sociale*, Paris, 1946; *Centenaire de la mort d'Alphonse de Lamartine, Macon – 2 au 5 Mai 1969*, Europe, 1969. júl.–aug.; *Lamartine. Le Livre du Centenaire: Études recueillies et présentées par Paul VIALLANEIX*, Paris, 1971; Fernand L'HUILLIER, *Lamartine en politique*, Strasbourg, 1993.

² B. P. [ALMÁSI BALOGH Pál], *Bibliographiai Ált-nézése a legujabb Francia Literaturának*, Tudományos Gyűjtemény, 1821, IX, 90, 108.

³ Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, szerk. VISZOTA Gyula, Bp., II, 1926, 424–425, 578, 725; III, 1932, 69.

Utóbb maga elé tűzi, hogy el kell olvasnia Lamartine-tól a *La mort de Socrate*-ot. Nem egészen egy esztendő múltán, 1826. június 8-án meglepő bejegyzést olvashatunk a naplóban: Széchenyi szerint Lamartine megszűnt költő lenni, amióta megnősült (?).

A francia romantika iránti fokozottabb érdeklődést nálunk feltehetőleg Victor Hugo híres *Cromwell*-előszava (1827) váltotta ki. Az olyan újszerű megállapítások például, hogy a világ hatalmas forradalmi átalakuláson ment keresztül, s ezt a költészetben is követni kell, továbbá, hogy a szép mellett ott a rút is, a felséges fonákján a groteszk, a jó pedig folyvást keveredik a rosszal. Vagy az, hogy a művészetnek nincs joga megcsonkítani az életet, nem a szépet kell választani, hanem a jellegzeteset stb.

E gondolatok sugallata érzik azokon a cikkeken, melyeket a francia liberális romantika folyóiratából, a *Le Globe*-ból vett át a Tudományos Gyűjtemény 1828-as évfolyama. Fenyéry Gyula, azaz Stettner-Zádor György, Vörösmarty barátja ülteti át itt *Az Angol és Német Poesisről* című cikket.⁴ A fejtegetéssor alapvetően szakít a német klasszika és romantika szemlélődő, szelídítő magatartásával, a fenség és a mélység eszményítésével. Hiányolja a német szellemből, hogy bármi nagy is a merészsége, érezhető, hogy náluk az élet nem teljes, nincs küzdésben a végzettel. Ezt kiváltképp Goethe költészetéből hiányolja – amiben Stettner-Zádornak, illetve francia forrásának nincs egészen igaza. Az ő költőideálja Lord Byron, ki „Nem érzi magát honosnak a körben, melybe a végzet állította, szokatlanra törekedett, s közfigyelmet akart gerjeszteni; akadályok, veszélyek, tartózkodások őt nem gátlák... Egy művében sem lelni a szobatudóst; csak azon embert lelni e költőben, ki a vészben hajózott a Lemánon, a Hellespontot áltúsza, s Missolonghiban a halált kereste.” Stettner-Zádor szerint a költészet egyedül a fantázia leánya. A német és az angol költészet között ő leginkább a harmadikat választja – a franciát. Szerinte ugyanis a németek poézise a léleké, az álmoké; az angoloké a külső tárgyak hatásaié, a franciáké pedig a szenvedélyé, s a leginkább drámai.

A második Fenyéry-átültetés – *Shakespearról s Hamletnek 1603-diki kiadásáról* – már nyíltan szól a francia romantika eredményeiről.⁵ Kifejti, hogy amióta a Cousintól jelesen szerkesztett *Globe* a filozófiában és az esztétikában „szóvivő levéllé” lett francia földön, a franciák műítéleteiben nagy változás történt. Ma már átlátják, hogy a „romános” neve alatt „egy önteremtett szörnyeteg” ellen harcoltak. A *Globe* hatalmas hatást tett. Ennek bizonyosságául Fenyéry töredékeket közöl a Shakespeare-ről a *Globe*-ban megjelentetett négy értekezésből.

A magyar értekező, illetve francia eredetije szerint a *Hamlet* Shakespeare saját kedélyének története. Hamlet alakja egy elégedetlen személyisége az emberek között, ki előtt nemcsak ezek, hanem a menny és a föld is „csömörletesek”. Polonius viszont egy azok közül, kik nyugodtan és elégedetten élnek, mert őket semmi meg nem indítja. Bizonyos ponton túl Polonius semmit nem lát és meg nem ért. A róla szóló ítélet már fenyegetés: „terhünkre s boszantásunkra vannak ezen magokkal s a világgal olly elégedett emberek... megvetjük s megtámadjuk azokat, kik jól érzik magokat az életben, s békén alusznak.”

⁴ FENYÉRY Gyula, *Az Angol és Német Poesisről*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, II, 109–113.

⁵ Uő, *Shakespearról s Hamletnek 1603-diki kiadásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, VI, 113–118.

A júliusi forradalom előtti évben a Tudományos Gyűjtemény főszerkesztője, Vörösmarty emlékezik meg folyóiratában a francia költészetéről.⁶ Barthélemy és Méry eposzát, a *Napoléon en Egypte*-ot méltatja, kiemelve a két költő nagy és elragadó képeinek „egész fénysorát”, majd ő is egy részletet közöl a műből.

A júliusi forradalmat követően, 1830 decemberében–1831 januárjában a Tudományos Gyűjtemény a romantika csatájáról is beszámol. *Tekintet az újabb Francia poesisra* címmel kétrészes tanulmányt közöl Francis Jeffrey, az angol Edinburgh Review híres liberális kritikus tollából, a Times 1830. október 24-ei számában megjelent írása alapján.⁷ Jeffrey cikke már nemcsak egyes romantikus költőket mutat be, hanem megrajzolja a klasszicizmusból a romantikába való francia átmenetet is.

Értekezését a 18. század végi irodalmi helyzet rajzával kezdi. Szerinte ekkor kiveszett a régi könnyed tónus a irodalom egészéből. Csak a költészet maradt változatlanul. Kik eredeti művel álltak elő, azok hűségesen haladtak a régi úton. Jeffrey fanyalagva szól Delille-ről: szerinte egy-két leírást kivéve csak szép nyelvet és szépen csengő rímeket adott.

A romantika eljövételével megváltozott a helyzet: Ducis, Chateaubriand és Mme de Staël a poézis „szabadabb és érzeményesebb” nemét valósították meg. A romantika csatája pedig csaknem olyan tüzes lett szerinte, mint egykor a régiek és újak elsőbbségéről való tusa. Az új irányzat legjelesebb hőseinek Lamartine-t, Méry-Barthélemyt és Victor Hugót tartja, ők a „triumferek”. Reális jellemzést ad mindannyiok költői formátumáról. Lamartine-ről így szól: „...Az a beteg mysticismus, mely Young olvasóját elzsidbasztja, Lamartine-ban a catholicismus gyengéd képjátékává válik, mely bennünket felderít. *Méditation*-jainak benyomása rendkívüli volt, s valóban a materialismusban elfásult népre képeinek aetheri szövésének jóltevőleg kelle hatnia, a közelebb megjelent *Harmonie*-k hasonlólag fogadtattak, s az academia maga, midőn szerzőjüket tagjává kinevezte, a romanticát sanctionálta.”

Jeffrey úgy ítéli meg, hogy Méry-Barthélemynek Napóleon egyiptomi kalandjáról szóló műve „furorét csinált”. Méltatja festéseik tiziani koloritját, de elmarasztalja őket azért, mert nincsenek náluk karakterek. A legnagyobb elismerést Victor Hugo kapja: „...Hugo Victor legtöbb oldalú – írja Jeffrey – s egyszersmind leggenialisabb a Francia romanticusok között. Darabosabb két társánál, mívei lehasított granit sziklák; de lírában, eposban, dramában mindenütt *magos*.” A francia románcot ő teremtette meg. *Hernani*a Párizs színein a legfényesebb siker.

Jeffrey összegzése a cikk végén már teljes azonosulást jelent az új irányzattal: „...úgy hisszük, hogy a megifjult nemzet a poesisnak egy új korát még el fogja érhetni.”

2. 1830-ban megjelent az irodalmi „csodagyerek”-nek számító, tizenhét esztendő Szalay Lászlónak, Kazinczy, Kölcsey és Szemere Pál tanítványának, Eötvös József leg-

⁶ V. [VÖRÖSMARTY Mihály], *Francia költők*, Tudományos Gyűjtemény, 1829, V, 111–116.

⁷ JEFFREY, *Tekintet az újabb Francia poesisra*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, XII, 119–121; 1831, I, 111–113.

jobb barátjának tanulmánya, az *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről*.⁸ Ebben Szalay megalkotta az 1820-as évek hazai irodalmi fejlődésének elvi-kritikai átnézetét, a francia irodalom eredményeinek felhasználását ajánlva. Mint Martinkó András, e mű kiváló elemzője írja, a fiatal szerző már romantikus tudattal ismeri fel az újszerű értéket Rousseau *Héloïse*-ében, Fielding családi rajzolataiban, Walter Scott és Wieland romájaiban; egyetért azokkal, akik „Shakespeare történelmi drámáit az újabb dramaturgia maximumának tartják”; igazságos megítélést kér a történelmi regény, s általában a regény számára: „a román az idő szelleme következtében mind inkább tükre leve a kornak”. Martinkónak abban is igaza van, hogy Szalay e művében szembefordul az idealista német filozófiával és a vele párhuzamosan létrejött német romantikával. A dült, diszharmonikus, sötét és misztikus német romantikából a klasszicizmus derűs harmóniájában keresi a kiutat.

Ennél is fontosabb, hogy a Muzáron ifjú kritikusa a francia irodalom felé fordul: „Rec. nagyon nem szereti, hogy a francia irodalom ellen való polemica nálunk is behonosodik. A németeket itt is megechőzni fonákság.” A jövőt ígérő Szalaynak az a – Döbrentei Gábor nyomán hirdetett – elve, hogy irodalmi prózát, vígjátéki stílust a franciáktól tanuljunk, és tanuljunk tőlük társalgási nyelvet is, „mely a piaci és írói nyelvtől egyaránt különbözik”. Szerinte Arnaud, Florian, Marmontel műveiből „vígjátékköltőink és románíróink különösen sokat fognak eltanulhatni.”

Új vonás Szalay művében az is, hogy a magyar művelődést európai keretek közé állítja, s ezzel felveszi a harcot az általa provinciálisnak ítélt nemzeti szemlélet ellen. Szalay eljárásában is megnyilvánul az a konfliktus, amely ekkortájt a Vörösmarty–Bajza, illetve a Kazinczy–Kölcsey–Szemere vonal között kibontakozott. De Szalay túl is lép mesterein – a francia romantika felé. Egy 1838 eleji levelében Szalay azt állítja, hogy ő már 1829-ben Hugót emlegette. (Lehetséges, hogy ekkor ismerte meg Lamartine munkásságát is?)

A tömegekhez szóló irodalom érdekében elveti Kazinczyék művészeti arisztokratizmusát és exkluzivitását. Clauren, Schilling, Van der Welde és más szerzők „elbeszélései” – szögezi le röpiratában – nem jelentik ugyan a irodalom maximumát, de ők a publikum kedvencei, s így „a publicumot is több szépre s jóra fogják vezethetni, mint magok az úgynevezett magos írók, kik gyakran egyes individuumokat inkább, mint a nemzet egészét lelkesítik”. Az irodalomnak ezt az új társadalmi funkcióját Szalay a francia romantikus irodalom nagy vívmányának tartotta. A Muzáron 1833-as évfolyamában megjegyzéseket fűzött Eötvös József *Bel és Kül Világ* című aforizmasorozatához, s ebben is határozottan állást foglalt a francia romantika irányzata mellett. Szerinte „napjaink poesise” az, „mely sympathiát találjon individuumoknál és massáknál egyiránt. S így lón a francia romanticus irodalom azzá, minek azt culminatiójában itt Cousinnél, ott Hugónál látjuk.”

Az 1830–1832 közti időszak meghatározó volt a későbbi centralisták számára. Azt bizonyította, hogy a társadalomban vértelenül is el lehet érni mélyreható változásokat, a forradalom nem azonos az erőszakkal. Megélték, hogy három nap alatt megsemmisült „a

⁸ SZALAY László, *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről*, Pesten, 1830; MARTINKÓ András, *Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életútja egy fordulópontján*, ItK, 1973, 195–208.

trón és az oltár” dominanciája, semmivé lett egy jellegzetesen hierarchikus hatalmi szerkezet. A Chartából eltűntek a király isteni felségéről, az állami vallásról szóló tételek. A követkamara megkapta a jogot a törvények kezdeményezésére, ülései nyilvánosak lettek. Korlátlan lehetőségek nyíltak a tehetség és a vállalkozó kedv előtt. A közéletben előretört a párizsi liberális értelmiség.

Az átélt történelmi változások azt is bizonyították a fiataloknak, hogy a szabadság eszméje a legfőbb értékhozó. Megerősítették a fejlődés eszméjének érvényét. S az egyenlőség ideája azt is jelentette számukra, hogy szemhatárukat az egész emberiség átfogásáig kell kiterjeszteniök. A kereszténység pedig azt jelentette, hogy az emberiség a földön is megvalósíthatja az istenit.

Ha esetleg nem történt meg, akkor is jellemző az az anekdota, hogy a júliusi forradalom hírére Eötvös és Szalay a Margitszigeten pezsgőt nyitottak, és újsághirdetéseket bontottak ki, melyek mind a forradalom híreivel voltak tele. Viszont az a színhely és időpont szempontjából páratlan kisregény, amelyet Szalay *Alphonse levelei* címmel 1832-ben publikált, már tulajdonképpen e forradalmi élménytől való, kezdődő eltávolodást jelzi. A történet, egy Alphonse nevű ifjú szerelmi története, 1830 őszének–1831 elejének Párizsában játszódik, ott él az öreg Benjamin Constant és Alphonse szeretett barátja, Victor. A címszereplő – mint azt Martinkó András szintén kimutatta – Alphonse de Lamartine, Victor pedig Victor Hugo. Az pedig, hogy ott ülnek a liberális Constant halálos ágyánál, mutatja a kisregény eszmei-politikai irányultságát.

Szalay a kisregényben Alphonse-zal, azaz Lamartine-nal azonosítja magát. Lelki alkában, írói szándékaiban, sőt filozófiájában is őt érezte magához közelebbinek, mint Hugót. Szinte feltétlenül ismeri a *Méditations poétiques*-ot (1820), talán a *Les Nouvelles méditations* (1823) és alighanem a *Le dernier chant du pèlerinage d'Harold* (1825) című köteteket. S ami a legfontosabb: Alphonse magatartásában, eszmei átalakulásában Szalay – mint Martinkó megállapítja – Lamartine és a saját pályafordulatát írja meg. E fordulat lényege a száraz racionalizmusból és ugyanakkor a német idealista filozófiából való kiábrándulás a „fényt és meleget”, szabadabb érzelmességet és kollektív értelmű cselekvést ígérő francia költészet és filozófia javára. Most már ideáljai közül Byront is kiiktatja, mivel „prométheuszi dühöt” szőtt költeményeibe. Ezúttal már elutasítja a forradalmiságot, amelyet még 1830-ban a magáénak vallott – közben a kolera-lázadás véres jelenetei és a Kölcseyvel való együttlét megtették hatásukat –, és a polgári progresszív reform, a liberalizmus útját választja. Alphonse reflexiójával tulajdonképpen Szalay hitvallása szól: „...meddigre mindig dönteni? Jót akarunk, nem kétlem: de tartok, annyi rommal márgáztatott e föld, hogy már csak ritka mag fogamszhatik. S az ifjúság kedében még most is lázzal vív. Azt hinnők, a catastrophe még csak következik, nem hogy megettünk vagyunk. Fáj nekem ifjainkat így látnom. Hinni akarom, hogy vágyaik szétszakították s most keresik egymást szíveikben, de mért nem szelíden, mint könnyűt, mint sóhajtás a sóhajtatot, mért dühhel és vonagolva, mint a feldarabolt boa.”

A kisregény fő eszmeisége nemcsak Szalayra és centralista társaira, hanem a hazai reformmozgalom egészére is érvényes: a liberalizmus és a romantika új fázisának gyökereit itt, közvetlenül 1830 nyara után kell keresnünk.

3. Az 1820-as években Lamartine mint újító költő, mint a romantika egyik nagy kezdeményezője hatott Európában, benne Magyarországon. Miután azonban őt 1829-ben az Akadémia, 1833-ban pedig a követkamara tagjává megválasztották, s a vértelen júliusi forradalom lezajlott, politikai publicisztikát is kezdett írni, s erre nem kevésbé figyeltek fel az olvasók. 1830–1835 között hét olyan prózai írása jelent meg, melyekben politikai, illetve művészi programot adott. Ezeknek jelentősége nem volt kisebb, mint Victor Hugóéé. Hugo azonban nem itatta át a maga szövegeit annyira katolicizmussal, mint Lamartine, másrészt drámái jóval nagyobb közönségrétegeket hódíthattak meg, mint idősebb társa. Így őt inkább ismerték meg Európa-szerte, mint Lamartine-t.

A hét prózai írás a következő: 1830. április 1-jén a Francia Akadémiába való befogadásakor elmondott beszéde (*Discours de réception*); az 1831 októberében a *Revue Européenne* szerkesztőségének felkérésére írott röpirat, *A racionális politikáról (Sur la politique rationnelle)*; az 1830-as évek elején a Maconi Akadémia kérdésére adott válasza (*Considérations préliminaires sur la question à proposer per l'Academie de Macon*); a szintén ez idő tájt írott egyházpolitikai tanulmánya (*Des devoirs civils du curé*); a *Szók-ratész halálának előszava (Le mort de Socrate)*; a *Revue des Deux Mondes* 1834. március 15-i számában megjelent új költészeti programja, *A költészet rendeltetéséről (Des destinées de la poésie)*; végül az 1835. április 6-án publikált *Keleti utazás (Voyage en Orient)* záró politikai összefoglalása (*Résumé politique*).

Az akadémiai beszéd a haladás eszméje és a keresztény hit jegyében fogant.⁹ Lamartine szerint a történelem inkább megmutatja az emberi gondolat haladását, mint a véres napok. Egy vallásos lehelet dolgozik az emberi gondolatban, a hit táplálja. A kereszténység beléoltotta az emberi gondolatba az erkölcs, az egyenlőség és az erény isteni csíráit, hogy az századokon át megérlelődjön. Lamartine arra emlékeztette akadémikus-társait, s magát az udvart is, hogy már Fénelon jóakarató zsenije megmutatta a hatalomnak „a politikai könyörület szent törvényét mint a királyok evangéliumát”. Nem szabad elfelejteni a múlt véres leckéit, az anarchiát és a szolgaságot. Ezt a századot az értekező szerint kettős restauráció jellemzi: a szabadság restaurációja a trón által és a trón restaurációja a szabadság által. A törvényhozó király megszentelte az idő haladását a Chartában.

A júliusi forradalom után Lamartine továbbra is monarchista marad, de már nem legitimista. Azonosul a születő új renddel, a polgárkirállyal, de a hatalmat minél több ember számára igényli. *Sur la politique rationnelle* címmel megalkotja a liberális demokrácia alapművét, amely a reformkor majdani szószólói, így Eötvös József számára kezdeti útmutatóul szolgál.¹⁰ A polgári platform, a reformmunka ihletett szöveggönye ez.

Lamartine szerint nincs magány a nehéz időkben. Ilyenkor a politikai, a társadalmi gondolat dominál és nyom el minden egyéni gondolatot. Körülöttünk, bennünk, mindenütt ott van – még a levegőben is. Hiába vágyódunk harmonikus rendre, a halandó világ emléke ott él körülöttünk, sőt a jelen gondja és a jövő esélye is. Le kell szállni az emberség arénájába, vele kell szenvedni és meghalni is.

⁹ *Oeuvres de LAMARTINE*, Bruxelles, 1838, 365.

¹⁰ *Oeuvres...*, 377–392.

Lamartine egyáltalán nem utasítja el a harcot. Azokhoz tartozónak vallja magát, akik a társadalmi igazságot keresik; akik az erkölcsöt, a kötelességet, az emberiség üdvét és haladását az iskolai elméletek fölé helyezik; akiknek a szívében más van, mint a saját nevük; akik megértik az emberiséget minden korszakában, minden formájában, minden átalakulásában. A szellemek a nemzedékek előtt mennek, mint a tűzoszlop Mózes hadserege előtt. Jelenleg a gondolatok a fény sebességével terjednek, végigfutnak a Föld egyik pólusától a másikig. Ez az isteni ige uralma a maga teljességében.

Lamartine kérdései: hol vagyunk, hová megyünk, mit tegyünk?

Hol vagyunk? Nem az idők végén, egyáltalán nem az emberi társadalom legnagyobb katasztrófájában. A történelem és az Evangélium a kezünkben van. Az életerő egyáltalán nem gyengült meg, az emberiség fiatal, de társadalmi formái előregedtek és romokban hevernek. Olyan korszakban vagyunk, amikor az ember átkel isteni sorsának célja felé, a megújulás és a társadalmi átalakulás korszakában. Szent Lajos fajtája még nem érte el az Ígéret Földjét.

Hová megyünk? Lamartine válasza: az emberiség egyik legnagyobb helyére, a társadalmi rend progresszív és komplett szervezetéhez, mely a cselekvés szabadságán és a jogegyenlőség elvén alapul. Szabad, vallásos, erkölcsös, racionális századok sorát sejtjük előre, az igazság, az értelem és az erény korszakát; vagy, fatális alternatívaként, egy szakadékba sietünk, mely gyakran két korszakot választ el, új kételyekkel, vérrel, s kivihetetlen szabadságot, megalázottsággal üldözött vallást, retrográd törvényhozást hagyunk fiainkra? Általános európai háborút, a vérpad legalitását, a táborhelyek civilizációját, a csatamezők erkölcsét, a satrapák és a banditák szabadságát s egy vérben párolt eszmét? Ez most a választás.

Mit tegyünk hát? Erre nem nehéz a válasz. Isten képességet adott az embereknek, mely fényként világítja meg a teendőket. A politika régen misztérium volt, ma művészet. Lamartine társadalomelmélete: az Isten legyen a kiindulópont és a cél; tárgy az emberiség legáltalánosabb jóléte, az erkölcs a fáklya, az öntudat a bíró, a szabadság az út. Négy nagy korszak volt eddig uralkodó a nemzedékek társadalmi állapotában: először a teokratikus, amely a világ teremtésével kezdődött és a hősök időszakával fejeződött be. Másodikként a zsarnokok kora, hol a brutális erőszak uralkodott, de a jogszabályozás is megkezdődött és Krisztus eljöveteleig tartott. Harmadszor a monarchikus korszak oligarchiával, arisztokráciával, feudalizmussal és főpapi hatalommal. Ez a korszak Konstantinnal kezdődött és XIV. Lajossal vagy Napóleonnal zárult. A negyedik periódusban eljutottunk mindenki jogának és cselekvésének korszakához. Ez addig a legigazságosabb, legerkölcösebb, leghabzóbb korszak – véli naiv módon –, a polgári és a politikai egyenlőség kora. Ez az evangéliumi korszak – az ember egyenlőségének és erkölcsi méltóságának korszaka.

Lamartine új politika után sóvárog, mert a politika eddig kívül állott az Isten törvényén, a keresztény népek politikája voltaképpen még pogány. Ellentmondva előző állításának, úgy ítéli meg, hogy az ember jelenleg valódi ókori rabszolga, aki arra született, hogy szolgáljon, fizessen, harcoljon és haljon meg. Isten gyermekeit szerinte ugyanazok a jogok és kötelességek illetik meg a földi atya, az Állam előtt, mint az égi atya, az Isten

előtt. Ezt a modern emberek demokráciának nevezik. Sajnos a demokrácia nevét újabban beszenyezték a francia forradalom féktelen tobzódásai. Olyan racionális kormányforma kell hát, amelyben mindenkinek jogai vannak, azaz szabadság mindenki számára.

A júliusi államcsíny kísérletét Lamartine örült és bűnös dolognak tartja, ugyanakkor csak egyetlen jogot ítél létezőnek: a nép üdvének, a társadalmi szükségszerűségnek a jogát. Vajon a társadalomnak el kell vesznie a dinasztia romjai alatt? Azért, hogy a múltat tiszteljük, el kell árulnunk a jelent és a jövőt? A legitimitás csak társadalmi konvenció, a dinasztikiák rendelkeznek a jelennel, de nem rendelkeznek a jövővel. A hatalom a társadalom tulajdona.

Min kellene változtatni? A párisi időszerűtlenné vált, az erkölcs már nem fogadja el: az emberi természet egyenlő jogokat és politikai köteleességeket kíván. A sajtó legyen szabad – minden zsarnokság, amely egy eszmét el akar némitani, a sajtó elnémitásával kezdi. A tanítás legyen szabad és széles körű, kiterjedt, ingyenes. Az oktatás a vita és a kritika kormányát hozza létre. Ahhoz, hogy az embert alkalmassá tegyük a szabadságra, előbb oktatni kell. Lamartine szerint az oktatás szabadságának bárminő korlátozása mérenylet az erkölcsi szabadság, bűn a haladó igazság ellen.

Az egyház és az állam elválasztása nélkülözhetetlen egy olyan korszakban, amikor a hatalom mindenkire tartozik. Egy általános és szabad kormány idején a vallás sem lehet kizárólagos és kiváltságos. Semmi sem kell a hit és a pap, a pap és a hívő között. Ha az állam az ember és az isteni sugár közé helyezi magát, el fogja sötétíteni a hitet. Az oltár szent tüzét jelenleg a közélet korrupciója és szennye táplálja. (Mindez teljes összhangban van a demokratikus reformer pap, Lamennais tanításaival, Lamartine hivatkozik is rá: szerinte e papnak elegendő bizalma van az igazságban, hogy azt szembevitse a létező szabadsággal.)

Elutasítja azt, hogy a hatalom összeszorítja a kezét, ahelyett, hogy széttárná. Uralkodni akar, és nem vezetni. A hatalom megállást szeretne, amikor megállni nem szabad. A társadalomnak azonban nincs szüksége vérré. A vér, a terror csak szofizma, csupán a tigris álmodik róla. Az emberiségnek az Isten felé kell közelítenie. Ez az isteni gondolat érdekli a mai fiatal nemzedéket, amely tele van reménnyel. A saint-simonizmus megnyitotta a társadalmi spiritualizmus végtelen horizontját. Ez a tanítás egy tökéletesebb és istenibb földi rendet akar. Reform szükséges, és nem destrukciója a tulajdonnak, amelyet Isten adott a családoknak és a társadalomnak.

Lamartine úgy hiszi, hogy a társadalom óriási lépést fog tenni, le fog győzni minden akadályt. Valamennyi franciát felszólít az egyesülésre. Segítsük a demokráciát, hogy megszervezhesse magát. Tegyük a jót, mondjuk az igazat, keressük az igazságot – és várjunk – szólít fel a műve végén.

Napjainak égető szociális kérdésére a *Politique rationnelle* nemigen ad választ, azt mintegy kiegészítésül a Maconi Akadémia kérdésére adott *Considérations préliminaires* végzi el.¹¹ Lamartine ezúttal arra világít rá – talán elsőként –, hogy az iparban az ember géppé válik, teljesen elszigeteltté. A műhelyben brutális egoizmusnak van kitéve, elvész

¹¹ *Oeuvres...*, 371–373.

a züllésben és a nagyvárosi menhelyekben. Család, haza s oltár nélkül, a civilizált állapoton kívül él. Gyűlölettel szemléli azokat, akiknek tető van a fejük fölött. A modern idők szolgasága és helótasága szerinte rosszabb, mint volt az ókori rabszolgaság és helótaság.

A társadalomnak harmóniában kellene élnie, ehelyett osztály osztály ellen küzd. Nagy sebek keletkeztek. A szociális problémát meg lehet és meg kell oldani.

Ilyen válságos időkben fokozott feladatok hárulnak az Egyház szolgálóira. Lamartine *Des devoirs civils du curé* című írásában, Lamennais *L'Avenir*jéhez hasonlóan, a liberális katolicizmus szellemében határozza meg a papok tennivalóit, céltudatát.¹² Számára a lelkiatya nyomorúságokban az emberek vigasztalója, közvetítő szegények és gazdagok között. Isteni missziója van, ő tud legtöbb jót vagy rosszat tenni az embereknek. Egy jó pap élő kommentárja az Evangéliumnak. Ebben az „isteni” könyvben született meg a könyörület. Az egyenlőség eszméje pedig az Isten előtti testvériségből jött létre. Ezeknek az ideáknak a szellemében a papnak intéznie kell az emberi ügyeket. Kapuja nyitva legyen mindenki előtt, lámpája mindig égjen. Ne legyen előtte se szegény, se gazdag, se kicsi, se nagy, csak emberek, azaz testvérek a nyomorban és a reményekben. A papok maradjanak semlegesek a pártharcokban, mert egyaránt atyjai a győzteseknek és a legyőzötteknek. A hatóságokkal szemben őrizzék meg nemes függetlenségüket. Az ő autoritásuk az Egyház küszöbén kezdődik és be is fejeződik.

Lamartine Szókratész alakjában találta meg filozófiai ideálját. *Le mort de Socrate* című költői művének prózai előszavában metafizikus művészeté nyilvánítja a költészetet: szerinte ez az emberi gondolat legfenségesebb formája.¹³ A költészet egyszerre ragadja meg az egész embert, fellelkesíti benne az isteni elvet; érezteti, hogy valami több, mint emberi. Metafizika és költészet Lamartine szerint egyazon dolog: az egyik szép ideál a gondolatban, a másik szép ideál a kifejezésben. Ő Szókratészben a kereszténység előfutárát látja, mert hirdette az Isten egységét, a lélek halhatatlanságát. Platón kívánja követni, Cousin fordításában. Lamartine úgy véli, hogy a fiatal filozófus méltó a mester értelmezésére, miután felidézte kora számára a spiritualizmus „nemes” elméletét.

A *Le mort de Socrate* programját nem érezte teljesnek, ezért hamarosan továbbírta *Des destinées de la poésie* címmel.¹⁴ Pontosabban világnézetének poétikai kivetítését adta. Visszatekint a birodalom korszakára, amikor a 18. század materialista filozófiája hatotta át az erkölcsöket, amikor „geometrikus emberek” azt hitték, hogy mindent kiszáritanak a lelkekben. Az idő azután változott, a Bourbonok visszatérése új inspirációt hozott a költészetbe. Hatalmas intellektuális mozgalom kezdődött.

Az értekező ezúttal is felel arra a kérdésre, hogy mi a költészet. Válasza: valami isteni bennünk. Megtestesülése annak, ami az emberi szívben a legbensőségesebb, az emberi elmében a legistenibb. Egyszerre érzés és élmény, a nyelvek nyelve.

A költészet változik. A társadalom műveltebb osztályai nem azért mennek már színházba, hogy meghatódjanak, hanem azért, hogy ítéljenek. A társadalom kritikusabbá vált, a dráma a népből és a népről született, a civilizáció leghűségesebb képe. A jövőben

¹² *Oeuvres...*, 393–395.

¹³ *Oeuvres...*, 647–648.

¹⁴ *Oeuvres...*, 397–412.

a költészet éneklő értelem lesz; filozofikus, vallásos, politikus, szociális; főként bensőséges, személyes, elmélkedő és komoly. Lamartine-t antropológiai optimizmus, a haladás abszolút hite tölti el, s a költészetnek valaminő ítélőbírói funkciót tulajdonít. „...én nem látom az emberi értelemben semmiféle hanyatlás jelét... látok viszont kivénhedt intézményeket, melyek összeomlanak, és ugyanakkor friss nemzedékeket, melyeket az élet fuvalma ösztökél, és minden irányú tevékenységre serkent; nemzedékeket, melyek előttünk még ismeretlen tervek szerint fogják újjáépíteni azt a végtelen művet, amit Isten ad az embernek, hogy szüntelenül formálja és újraformálja saját sorsát... [A költészet] ott lebeg a társadalom felett, ítéletet mond róla, és megmutatva az embernek munkája közönségességét, mindig előbbre ösztönöz”.

A jövő költészetének még egy új feladatot is be kell töltenie: az intézmények és a saját irányát kell követnie, népivé kell válnia, mint a vallásnak, a tudománynak és a filozófiának. A népi géniuszoknak a jövőben az igazság, a szeretet, az értelem, a lelkesedés és a vallás érzelmeit kell népszerűsíteniük.

Egy nagy, vérontás nélküli liberális álomkép lebeg Lamartine lelki szemei előtt: Európa és Kis-Ázsia békés társadalmi átalakításának képe. Keleti utazásának politikai öszszegzésében (*Résumé politique*, 1835) folytatni és befejezni szeretné 1789 francia forradalmát.¹⁵ Bejelenti, hogy egy nagy akció kezdetén vagyunk. Az értelem került hatalomra, de a társadalmi kérdések bonyolultak. A jogegyenlőség eszméje követelések és ambíciók egyenlőségét hozta létre minden osztályban, aspirációkat a hatalomra, határtalan konkurenciát és irigységet. Az ipari mozgalom a haszon elérésére készítette a munkát, a munkanélküliség pedig nélkülözéshez szoktatott hozzá, majd lázadásra és rendtelenségre készítette a munkást. A földművesek felszabadultak ugyan, de rosszabb helyzetbe jutottak, mint valaha. Harc lesz, ha nem határoz erről az értelem, a politika és a társadalmi könyörület. A tulajdon a társadalomban sine qua non. De a tulajdon nemcsak értünk van, hanem az egész társadaloméért. A tulajdon jogánál van magasabb: az emberség jogai.

Lamartine ezután felvázol egy európai jövővíziót az ottomán birodalom várható feloszlása után. Nagyon tart az európai hatalmak összetűzésétől, a bekövetkező vérfolyamától. Ehelyett egy nagyhatalmi kongresszust ajánl, mely civilizációs gyámságot vállalna a török birodalom részei fölött. Arról álmodik, hogy az európai civilizációt áttelepítenék ide, s ez megoldaná Európa munkanélküljeinek a kérdését. Európa megmentése így készítené elő az emberiség hatalmas jövőjét.

4. Szalay és Eötvös egyetemre kerülésük óta (1827) közös szellemi műhelyt alakítottak ki, így valószínű, hogy a Lamartine-élményen is osztoztak. Az igaz, hogy Eötvös érdeklődése kezdettől fogva irodalmibb volt, mint barátjáé, de Lamartine éppannyira inspirálhatta benne a költőt, mint a politikust. Lamartine a kor embere, a társadalom embere, „írastudó” ember volt mindkettejük számára. S vallásos katolikus, emellett törzsköcs nemes, szinte féларisztokrata, monarchikus és legitimista már családja révén, de

¹⁵ *Oeuvres...*, 343–352.

kezdeti meggyőződése szerint is. S nagy parlamenti szónok, sok szócsata hőse, miként nagy rétorrá lett maga Eötvös is.

A magyar költő-politikusra sok kortárs nagyság hatott – többek között Victor Hugo, Guizot, Constant, Lamennais –, de Lamartine szuggesztíója egész életén át tartott, a liberális-romantikus eszméknek szinte szimbólumává növekedett az ő szemében.

Költőként és politikusként Eötvös is, Szalay is egy új társadalom után vágyódtak, olyan együttélésre, amelyet a szabadság és az igazság határoz meg. Sokat reméltek e téren a sajtó hatásától – a publicisztikában a társadalom tökéletesítésének fontos tényezőjét tisztelték. E tökéletesítés módszerének a reformot tartották, az erőszakot, a vérontást el akarták kerülni. Az osztályharc helyett az osztályok együttműködésében bíztak, s azt leginkább a falusi élettevékenységben, a paraszti munkában vélték fellelni. Lamartine *Graziellájának*, e prózakölteménynek ideálja korán, *A Karthausi* befejezésében feltűnt Eötvösnél, hogy azután a *Szegénység Irlandban*, majd *A nők* lapjain jelentse a jövőt.

Maga a Lamartine-költészet hatása azonban már korábbi: már akkor érződik magyar pályatársánál, amikor az első aforizmáit felírja naplójába. A katolikus egyház által hirdetett emberiségtávlatot a Lamartine-élmény felerősítette Eötvös lelkében. Íme egypár példa: „mit emberek alkottak, elveszend, s csak az marad, mit törvényként szívünkbe teremtett az istenség: Egyes emberek patrióták, de népek kozmopoliták legyenek, és boldog lesz a világ”; „Az egésznek része csak az lehet, ki szíve részévé tette az egészt.” Lamartine-ra emlékeztet a szabadság és a vallásos hit összekapcsolása is: „Légy nyugodt ember, eljön a feltámadás napja, s szabad lesz minden nép, ki szabadságért sóhajt.” S ugyancsak Lamartine-ra az újat kezdés lendülete: „Minden kornak van nagysága, de azt nem másra foltozni, hanem teremteni kell. Ó építményt vagy leroskadni hagyjuk és sirjunk omladékin, vagy rontsuk le s építsünk újat helyette.”

Az 1833-ban publikált *Bel és Kül Világ* romantikus szentimentalizmusa, érzelmessége, világot átölelő szubjektivitása nem kevésbé mutat lamartine-i sugallatokat: „Nem oly nagy a világ, s nem oly kicsi szívünk, hogy ez, ha szeret, amazz magába ne foglalhatná”; „Miért nem teremhetne szívünk is számtalan jót? Miért nem nyomhatunk mi is egész világokat szerető szívünkhöz?” Leginkább az új idea, az egész eötvösi pályát meghatározó fejlődésgondolat jelez – természetesen máshonnan érkező inspirációkkal együtt – lamartine-i ihletést: „Lenyomó, ha feltekint ember a számtalan világokra maga felett, és ha meggondolja mi kevés ő a roppant mindenségben; de ha a földre borulván, újra feltekint, és ha csudálva látja a míveket, melyeket maga teremtett, és ha látja, mivé teheti a földet, s meg magába tekint újra – emelkedik lelke, s büszkén látja, hogy testvére az egész természetnek, mert őbenne is ki van mondva a nagy egyetemi gondolat: kifejlés.” 1835-ben ezt az ideát szentenciózusabban mondja ki Eötvös: „míg a természet haladni fog, haladni kell nekünk is, s csak mi már holt, mi már elrohadt, állandó.”

A népre, a tömegekre hatás elvét idehaza általában Eötvös Victor Hugo-tanulmányaihoz kapcsolja a szakmai köztudat. Joggal, de hozzá kell tennünk, hogy maga a magyar író is jelzi: a romantikai iskolában Hugót Chateaubriand és Lamartine „dicsően előzték”. S mit tanult tőlük? Azt, hogy „az igazság terjesztése, a népek oktatása és jobbítása” az,

ami után a jobb író fárad. S azt, hogy „önkorának használni szebb és biztosabb, ezen iparkodjék a művész”.

Beaumont és Tocqueville börtönügyi beszámolója mellett Lamartine-nak a halálbüntetés ellen vívott harca volt az, amely közrejátszott Eötvös első, *a fogházjavítás ügyében* írott tanulmányának keletkezésében. Az eötvösi szempontok között nemegyszer ismerünk Lamartine ideáira. Így amikor arról olvasunk, hogy az alkotmányi világban nagy, szüntelen harc folyik uralom és szabadság között, vagy hogy az ember szabadságra született, minden jobbítás csak szabadságból eredhet. S Eötvös is az emberszeretben látja korának nagyságát, akárcsak Lamartine.

Belejátszott ez a mentalitás és morál a Kölcsey-émlékbeszédbe is, bármennyire is a *Parainesis* költője volt annak modellje. Itt is a szeretet adja a vezérhangot, annak közhasznú, cselekvő változata, amelyre nemcsak a *Hymnus* alkotója adott példát a pozsonyi országgyűlésen, hanem a francia poéta is a párizsi követkamara ülésén. Eötvös szerint szép a gondolat, hogy nevünk fenn fog maradni, de van ennél boldogítóbb: a meggyőződés, hogy korunknak hasznos polgárai voltunk, s a nehéz munkában, melyben századunk egy jobb jövő után törekszik, mi is részt vettünk. A jó polgárnak nemcsak keseregni kell az elveszett fényért, hanem cselekedni is. Hasonlóan Lamartine-típusú ideál az, amely szerint Kölcseyt látatja az emlékbeszéd: „ki, midőn azon meggyőződésből indult ki, hogy e föld nem egyeseknek, hanem az egész emberi nemnek élvezetére adatott, oly elvekért fáradozott, melyeket a jövő kor létesíteni fog.”

Ez a jövő azonban sem Lamartine, sem Eötvös számára nem jelenti koruk kapitalizmusát. A munkások sorsát, a gyáripár elosztási viszonyait bizonytalanok és igazságtalannak ítélik. Ezért van az, hogy a magyar költő-politikus *Szegénység Irlandban* című röpiratában kijelenti, hogy semmi nagyobb befolyást nem gyakorol, semmi több jólétet nem terjeszt, mint a földművelés. A gyáripárt ellentétessnek látja az egyenlőséggel, „Isten nem akarja, hogy népei szolgák legyenek a földön”. A tulajdon nélküli embereket viszont Eötvös éppoly veszélyforrásnak látja, mint francia társa. Figyelmeztet arra, hogy csak míg az elnyomottak valamije van, mit még veszthet, addig úzi ura nyugodtan hatalmát.

A szabadság egyenlőségét követeli minden ember számára *A zsidók emancipációja* lapjain. Eötvös a haza fogalmát is korrelációba hozza a szabadsággal: „A haza... Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk... honszeretet soha szolgák erénye nem vala... Csak ha mindenkit, ki a hon határai között él, az alkotmány áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk hazaszeretetet.”

Eötvös 1836–37. évi nyugat-európai utazása alkalmával személyesen is találkozott Lamartine-nal. Ennek nyomán a katolikus liberalizmus filantrópiája felerősödik gondolatvilágában. Irland szegényei vagy a zsidók, esetleg a börtönök lakói: Eötvös azt hirdeti, hogy Isten nem akarta, hogy egyetlen szív is remény nélkül éljen a világon. Egész civilizációnk a kereszténységen alapul, így a világ népeinek közeledniök kell egymáshoz. Az elnyomottak segítése egyetemes feladat mindkét író-politikus számára: emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz fel emelni minden elnyomottat, helyreállítani minden igazságtalanságot – vallja Eötvös.

A fiatal magyar író épp akkor jár Párizsban, amikor Lamartine rádöbben a szociális kérdés megoldatlanságára, a júliusi forradalom befejezetlen voltára. *A Karthausi* Gusztávja voltaképpen megismétli azokat a kínzó kérdéseket, amelyeket Lamartine a követkamarában 1834-től kezdve társai elé tárt. Lamartine szerint a proletárok kérdése a legszörnyűbb robbanással fenyeget, ha a hatalom továbbra is vakságot tanúsít irántuk. Franciaország most vagy nagy dicsőség, vagy nagy veszedelem előtt áll. A proletárok ma rosszabb helyzetben élnek, mint valaha is. A tulajdon nemcsak az egyes emberért van, hanem az egész emberiségért. Szociális „charité” szükséges a társadalom számára.

Eötvös *Karthausija* e lamartine-i felismerések jegyében fogant, vegyítve azokat a Saint-Simontól, Lamennais-tól és Sismonditól olvasottakkal (s természetesen saját tapasztalataival).¹⁶ A regény vezető szempontja egy kérdés: elomlott világ romjai fölött állunk-e vajon, melynek szétdőlt építményei között nem marad hátra nemünknek egyéb, mint kétségbeesés és halál? vagy egy káoszban, mely mint az, miből Isten földünket alkotta, egy új paradicsom magvait hordja magában?

Eötvös bejárta Párizs tereit és utcáit, s látta „a rongyos chiffonier-t a fényes utcákon”, s látta „az éhséget dús boltok előtt, s a népet megvetve azoktól, kiket felemelt, a jogzsarnokság helyett a pénz kegyetlen hatalmát”. A párizsi körkép arról tanúskodik, hogy egyfelől vannak a „fényes boltok, divatos hintók s az ékesen öltözött sokaság”, másfelől a „sötét házak”, a „munkazaj”, a „rongyos koldus”, az „izmos munkássereg”. Mi lett „Isten képmása”-ból 1830 júliusa óta? Gusztáv barátjának, Armand-nak válasza: „Proletárius”. A szabadság és egyenlőség eszméi, melyekért annyi vér folyt, puszta szavakká üresedtek.

Csak az egyszerű földműves munkája, függetlensége segít ki az önzés világából – hirdeti a regény befejező szakaszában – naiv módon – Armand sorsa. Így a jövőt illetően Eötvös nem pesszimista: szerinte az emberi nem el fogja érni nemes célját, az egyszerű, mások hasznát előmozdító életvitel által a jó győzni fog a világon.

5. A politikusi pályára térő Eötvös előtt leginkább Lamartine példája lebeg, ki nem tartotta lealázónak költő létére a parlamenti harcot. Írónak és politikusnak szerinte egyaránt az a feladata, hogy használjon a sokaságnak: „...nem elég e büszkeségednek – kérdezi 1840 után Eötvös –, ha egy rossz törvénynek eltörlését csak egy órával siettetéd, ha egy nagy gondolatot, mely nemünket emeli, csak egy órával hirdeted elébb, mint nálad nélkül történt volna.” Mások terheiben kell osztozni, a sokasággal hatni, igazsággal fellépni a sokaság előítéletei ellen – jegyzi fel ugyanekkor naplójába.

Szintúgy a sokaság érdekei adják a vezérszempontot Eötvös *Kelet népe és Pesti Hírlap* című röpiratához. Széchenyi arisztokratikus elzárkózásával azt szegezi szembe, hogy csak ami a sokaság véleményére leginkább hat, az a leghatalmasabb. Az ország minden rendű lakosait részesítenünk kell politikai jogainkban, s arra alkalmassá kell tennünk őket nevelés által. Előrejutás csak a keresztény szeretet által remélhető, mely milliókat egy nagy családdá fűz. A birtok szentségét nem szabad azonban érinteni: ki a birtokta-

¹⁶ FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., 1997, 84–93.

lant a birtokos ellen felusztítja, hazánk ellensége. Rend nélkül nincs fejlődés, de az új viszonyok eszközlésében az egész nemzetnek részt kell vennie.

A participáció elve a vezérfonala a Pesti Hírlapba írott vezércikkeknek is, miként Lamartine parlamenti beszédeinek. Eötvös azt az álláspontot fejt ki, hogy senki azon ügyek elrendezéséből, amelyek őt érdeklik, kizárva ne legyen. Az alkotmány sáncai közé a nép minden osztályát fel kell vennünk, a magyar alkotmány ne százezreknek, hanem egy népnek legyen a tulajdona. A polgároknak semmi osztálya ne legyen kizárva a politikai jogok gyakorlásából. A tulajdon jogából sem – valódi tulajdon nélkül valódi szorgalom nem létezhet.

A jogfosztottság, kiszolgáltatottság elleni küzdelem hatja át Eötvös új regényeit. *A falu jegyzőjének* társadalomváltoztató hősei, Tengelyi Jónás és Réty Ákos, a *Magyarország 1514-ben* meghatározó szereplői, Lőrinc pap és Orbán deák egyaránt értelmiségiek, komponálásukba Kölcsey hagyománya éppúgy belejátszott, mint Lamartine példája. Tengelyi éppoly hajthatatlanul lázadó népember, mint a francia szabadsághős, „Benne minden elnyomott, minden szenvedő, kit mások elhagyának, barátot, védelmezőt talált”, s alkotójában szintúgy nincs még egy cseppnyi kétely és aggály a jobb jövő iránt.

Ez az élethangulat azonban a második regényben alapvetően megváltozik. A galíciai események nyomán Eötvös lelkébe szorongás költözik: a magyar író immár egyaránt tart a tömegek gyakorolta véres erőszaktól és az ellenforradalmi diktatúra veszélyeitől. Felismeri: az eszmék nem elegendőek, megvalósításukra rá kell nevelni a tömegeket. Lőrinc próféciája a regény végén a mű legfontosabb üzenete: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül.” Mintegy a regény szedésének kezdetével egy időben, 1847 augusztusában látogatott el Lamartine Marseille-ben a munkásköltők otthonába, ahol nagy és fontos beszédet mondott. Előadta, hogy az intelligencia korunkban már mindenhová eljut. Régebben az igazságot vérben keresték, a modern civilizáció viszont a fény általános felosztásában találja meg. Az osztályok nivellálódását fény, instrukció, szabadság, bölcs törvények és türelem által kell elérni. Ha Lamartine kormányon volna, megteremtené a nép egyetemet, ingyenes egyetemet azok számára, akiknek erre nincs elég pénzük.

E beszéd után a munkások diadalmenetben kísérték Lamartine-t lakhelyére, az Hôtel des Empereurs-be.

6. 1848-ban mindkét író-politikus miniszter lett, ráadásul Lamartine a Francia Köztársaság külügyminisztere. Nagy szerepe volt a februári forradalom létrejöttében. Természetes dolog, hogy még inkább a közvélemény előterébe került, mint annak előtte. Utóbb pedig az vált feltűnővé, hogy amióta 1848 júniusában megvált tárcájától, mennyire megfélemedezett róla a közgondolkodás. Az emigráció perifériájára került centralisták magukra nézve ebben is analógiát láthattak.

Mindenesetre a *Statusférfiak és szónokok* könyvének második kötetét közreadó Szalay László 1850-ben Lamartine-ban találta meg azt a politikatörténeti alakot, aki a 18–19. század nagy szónokaihoz és államférfiúihoz 1848 eszméit hozzáfűzi. Könyvében közli

magyarul Lamartine-nak a francia nemzetgyűlésben 1848. május 7-én tartott beszédét.¹⁷ Ebben a beszédben nem annyira a júliusi monarchia tagadása az érdekes, mint inkább az eszmei program – a demokrácia hirdetése. A köztársasági Franciaországot a demokrácia zálogának tekinti a francia író. Szerinte a republikai Franciaország nemcsak hazája, hanem katonája is a demokratikus elvnek. Lamartine „republikai békét és francia testvériséget” hirdet valamennyi nép számára. Biztosítja hallgatóit, hogy senkire sem akarnak időnek előtti vagy a természettel összeférhetetlen formákat rátukmálni. Úgy ítél, hogy a demokrácia isteni sugallat műve volt, s Európában szintoly gyorsan és dicsőségesen fog diadalmaskodni, mint Párizsban. Alakul a népek koalíciója, mely csak egyet akar: a felszabadult népek barátságát. A mai rendszer a demokratikus igazság rendszere, mely közös társadalmi hitté fog fejlődni. Ha szükséges az, hogy a demokráciának meglegyen a maga harmincéves háborúja, Franciaország nem harminchat, hanem Svájjal, Olaszország és Németország felszabadult népeivel együtt nyolcvannyolc millió embernek lesz a vezére.

A 48-as forradalmat megelőző évben is sokat beszéltek Lamartine-ról Európa-szerte. 1847 januárjában ugyanis a költő-politikus befejezte új művét, amelyet negyvenegy hónapon át írt, *A girondisták történetét* (*L’Histoire des Girondins*). Az alkotás 1847 márciusa és júniusa között jelent meg Párizsban nyolc kötetben, s október elején már huszonötezer példányt adtak el belőle. Egész Franciaország erről beszélt, s nagy volt a visszhangja a magyar liberálisok és radikálisok körében is. Alig fejeződött be a mű párizsi kiadása, már 1847 júliusában – az első négy kötet birtokában – megjelent róla az első hazai kritika, Pálffy Albert tollából, az *Életképek* hasábjain.¹⁸ Pálffy rovatvezető volt a Pesti Hírlapnál, melyet ekkor a centralisták irányítottak, másrészt a Fiala Magyarországcsoport egyik meghatározó alakja. Eötvös amúgy is minden írást elolvasott a francia forradalomról, nem kétséges, hogy a Pálffyt is.

A cikk *A girondisták történetét* a legkedvesebb olvasmányának minősíti. Nem győzi csodálni az író eszméinek, megjegyzéseinek és fejtegetéseinek szépségét – Pálffy szerint némely pillanatokban azt hinnék, hogy regényt olvasunk. Egy évvel később az ő dicséretein is tútesz a folyóiratban Vasvári Pál. A kedély emberének tartja Lamartine-t, ki lángra lobbantja a képzelet fákláját, s e varázsfény minden képet érdekes alakban tüntet elő. Lamartine megnyitja a sírokat, s a félszázados halottak új életre kelnek fel koporsóikból. Vasvárinak e megállapításai helytállóak, de az már nem, hogy a francia történetíró művében nem az ítélet játszik fő szerepet, hanem a festés, a rajzolat.

Lamartine történetírásában épp az ítéletek vannak az olvasóra legnagyobb hatással. Például az, hogy már a bevezetésben az újabb kor legnagyobb drámájának minősíti az 1789-ben kezdődő francia forradalmat. S aki végigolvasta a nyolc kötetet, az bizonyosan osztotta a szerző nézetét: „E vérrel és könnyel teljes történet tele van tanulsággal is a népre nézve.” Jóval később, korunkban Gángó Gábor joggal mutat rá Lamartine és Eötvös kereszténység-felfogásának különbözőségére: míg az előbbi a demokráciát, az utób-

¹⁷ SZALAY László, *Statusférjak és szónokok könyve*, Pest, 1850, 425–434.

¹⁸ P–FY [PÁLFFY Albert], *Külföldi irodalmi szemle*, *Életképek*, 1847, II. k., 2. sz., júl. 11., 63–64.

bi a szabadságot vezeti le a kereszténységből. Hozzáteszem: Lamartine liberalizmusa radikálisabb, mint Eötvösé.¹⁹ Igaz: az előbbi a forradalom előtt írta művét, Eötvös pedig utána. Abban a jövőváró hitben viszont már egyezik a girondisták története és Eötvös nagy műve, az *Uralkodó eszmék*, hogy el fog jönni az a nap, amikor a kereszténység tana elhagyja majd a templomot és belép a népek tanácsába. E napon a társadalmi világ újjá fog születni.

Lamartine politikai felfogását, a forradalomról alkotott véleményét három alapelv határozza meg: a forradalmi mozgalom következetesen fog haladni az emberiség elnyomott jogainak helyreállításában; a demokrácia mozgalma illő kormányformát fog keresni; a társadalmi és politikai felszabadulás maga után vonja az emberi szellem felszabadulását.²⁰ Úgy ítéli meg, hogy a francia forradalom lényegében magasztos spiritualizmus volt. Általa a jog fensősége aratott diadalt az erő fölött, az értelem fensősége az előítéletek fölött, a nép fensősége a kormányzat fölött. A nagy társadalmi átalakulás szelleme ellenállhatatlanul haladt előre.

A forradalom eszméjét Lamartine elkülöníti a rá hivatkozó vérontástól. Erényét az eszméjében látja: szerinte az eszme tiszta, romlatlan és isteni volt, a legszentebb eszme, mely az emberiséget áthatotta. Azt azért hozzáteszi, hogy szenvedély és harag helyett a mérséklet és bölcsesség tanácsára kell hallgatni. Alkotmány kellett volna mérséklettel, forradalom háború nélkül.

Lamartine az 1791. évi alkotmány pártján áll, szerinte ez az alkotmány megírta az idő minden igazságát és feljegyezte korának minden emberi értelmét. Egészen azonosul az alkotmányozó nemzetgyűlés törekvéseivel, azt nemcsak Franciaország, de az egész emberiség képviselőjének látja. Az értelem és az újabb kori bölcsészet egyetemes gyűlésének, a „mindenség emberei”-nek. Az emberi jogok nyilatkozatát pedig „az emberi nemzet tízparancsolatá”-nak. Államformák tekintetében a köztársaság mellett szavaz – úgy hiszi, hogy az megakadályozta volna a vérengzéseket.

Az utóbbiakat Lamartine nem győzi elítélni, bár a szeptemberi mészárlásokat nem a szabadság, hanem néhány ember vétkeiként jelöli meg. A forradalom tisztasága, vértől való mentessége nála múlhatatlan követelmény.

Erkölc és igazság, rend és törvény – ezek a Lamartine képviselte forradalmiság vezérszavai. A girondisták az ő szemében a liberalizmus egykori képviselői, kik arra vágytak, hogy ledöntsék az egyház, a nemesség és az udvar régi arisztokráciáját, s helyébe léptessék az ész, a tudomány és a gazdagság új vezető rétegét.

Lamartine másik forradalomtörténete, az 1848-as forradalomról szóló, közel sem keltett akkora visszhangot.²¹ Eötvös azonban bizonyosan olvasta, mert az *Uralkodó eszmékben* hivatkozik rá. A 48-as forradalom ábrázolásának céljaival feltétlenül egyetértett. Azzal, hogy az utóbbi forradalom nem más, mint folytatása az elsőnek, a jakobinus klubok és az erőszak lehető elkerülésével, a tulajdon jogának feltétlen tiszteletével. A vagyonközösség minden formáját elutasítja, még inkább „az éhség és a tulajdonszomj

¹⁹ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József uralkodó eszméi: Kontextus és kritika*, Bp., 2006, 127.

²⁰ Alphonse de LAMARTINE, *L'Histoire des Girondins*, Bruxelles, 1847.

²¹ UŐ, *Az 1848^{ki} forradalom története*, ford. ZSILINSZKY Mihály, I–II, Pest, 1873.

által felbőszített polgárháború"-t. Művét azért írja, hogy olvasóival beláttassa: a szabadságot nem lehet lopni, az csak a teljes nemzet által nyerhető meg. S azt, hogy a felülről jövő zsarnokságot nem szabad alulról jövő zsarnoksággal felváltani. A szocialista és a kommunista tanokat elveti, a vörös zászlós tömegek cselekedeteit elítéli. Alapelve változatlanul a testvériség és a béke.

A két történeti mű tónusa, hangulatisága mindazonáltal eltérő. A nagy francia forradalomról szóló munka az új forradalom várásának, sürgetésének attitűdjében született, az újabb forradalomról alkotott már a kiábrándultságban – főképp a csalódás tanulságait összegzi. Eötvösre mindkettő egyaránt hatott – az *Uralkodó eszmék* gondolatvilágába mindkettő erőteljesen belejátszott.

7. Naplója híven tükrözi ez új felismeréseket, amelyek különben áthatják az emigrációban és utána születő, többi művet is. 1851-ben például azt olvashatjuk, hogy a korlátlan népuralom okozta bajok orvoslása csak az egyedi szabadság által lehetséges. 1851–1852-ben azt jegyzi fel, hogy minden hatalomnak némi korlátokra van szüksége, illetve azt a gondolatot, hogy mind az egyéni szabadság és az egyedi tulajdon, mind a birtok közössége és a despotizmus korrelált fogalmak. S a Lamartine-ével azonos vagy rokon ideák Eötvöst holtáig elkísérik. 1854–1855-ben arra int, hogy minden nevelésnél a legfontosabb: ügyelni arra, hogy megtanuljunk mértéket tartani mindenben. 1855–1856-ban: miként minden civilizáció mások romjain támad, úgy elenyészve egy új, mindig szebb fejlődés csíráit és feltételeit hagyja maga után.

1857-ben a hazai politikai tevékenység megélénkülésével kiváltképp megszorodnak a naplóban a Lamartine-típusú eszmék. Egész kis antológia alakul belőlük. Ha élni akarunk, részt kell vennünk a kor tudományos haladásában. Dolgozzék mindenki azzal az öntudattal, hogy az egész emberiségnek munkása. Az individuális szabadság elvének követése a politikai organizmusban a katolikus egyház lényeges reformjához fog vezetni; nem korunk tudománya, hanem korunknak ipusztriális iránya az, mitől vallásunkat félthetjük. Azt az ellentétet, amely az ipusztrializmus miatt gyakorlatilag követett morál és a keresztény vallás elvei között létezik, nem egyenlítheti ki senki a világon.

A kor nagy eszméinek, a szabadságnak és az egyenlőségnek beteljesülését Eötvös továbbra is a kereszténységtől várja, a francia liberális katolicizmus prófétáihoz hasonlóan. 1859-ben is úgy véli, hogy a kereszténység nemcsak hogy nem élte túl magát, sőt csak most közelgünk uralmához. A kereszténység pedig Krisztusban a legmagasabb ész és a legtisztább erkölcs mintáját tiszteli – állapítja meg.

A katolicizmust azonban továbbra is, sőt még inkább, átalakult, megújult formában képzeli el – úgy, ahogyan azt Lamennais, Lamartine, Montalembert tanítják. 1860-ban azt írja fel erről, hogy ha a politikai átalakulás definitíve megtörtént, az egy bizonyos idő után szükségképpen az egész katolicizmus átalakulását fogja maga után vonni. 1861–1862-ben a remény foglalatát látja a kereszténységben, 1865-ben pedig a protestantizmus és a szabadság szükségszerű kapcsolatát: „Valamint a protestantizmus, azaz a szabad vizsgálódás a vallási téren, s azon elvnek elismerése, hogy az egyházat a hívek öszszesége képezi, s hogy az egyes keresztény és Isten között arra különösen feljogosított

egyénekre szükség nincs, később vagy elébb a polgári s politikai szabadságot vonja maga után, úgy a polgári s politikai szabadság maga után vonja a szabad vizsgálat s egyenlőség elvét a vallás terén, s így ellentétben áll a katolicizmussal.”

Eötvös a legfőbb erkölcsi értéket – levonva 1848 tanulságait – haláláig nem az egyenlőségben, hanem a szabadságban látja. 1862-ben feljegyezi, hogy miként minden civilizációnak biztosítéka a szabadság, úgy a szabadság biztosítéka az emberi méltóság elismerése. 1868-ban azt írja fel magának, hogy az egyenlőséget csak a szabadság által fogjuk létesíteni, 1869-ben azt, hogy a szabadság biztosítéka műveltség. 1871-ben, utolsó aforizmájában pedig nemcsak a saját életútja, életműve tanulságait összegzi, hanem Lamartine-ét is: „Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.”

Az 1848-as forradalom az Európa két szélén elhelyezkedő országok kivételével az egész kontinenst átfogta, s az egységnek ez a tudata azontúl tükröződik Eötvös röpirataiban, államtudományi munkásságában, kiutkeresésében is. *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról (Gleichberechtigung)* című röpiratában már érződik az, hogy a szerző olvasta a girondistákról szóló művet. Lamartine-ra utal az a gondolat, hogy a francia forradalom az újkor összes törekvéseinek kiindulási pontjául tekintendő. S az is, hogy a kapcsolatok közvetlenebbé válásával a különféle népek egyre sokasodó érintkezési pontjai mindinkább áthidalják a szakadékokat.

Eötvös „opus magnum”-ában, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* címűben a lamartine-i inspiráció olyan erőteljes, hogy megkockáztatjuk: magában az alapötletben, abban, hogy egy nagyszabású műben összegezze a kor politikaelméleti tanulságait, közrejátszhatott a nyolckötetes történeti mű példája. S emellett a francia mintaképtől elsajátított ideák egymást követik. Már a bevezetésben arról olvashatunk, hogy csak hasznos munkásság által érezhetjük magunkat boldogoknak. Továbbá arról, hogy ami 1789-ben Franciaországban történt, az most Európa nagy részében következett be, ami századok óta fennállott, az csaknem nyom nélkül tűnt el. S ha Lamartine a tulajdon eszméjét olyannyira védi, a népfeltség elvét, továbbá a szocialista és kommunista rendszereket pedig sarkosan elutasítja, mindebben magyar híve is követi őt. Eötvös úgyszintén az újabb társadalom sarkkövének nyilvánítja a birtok fogalmát, körülhatárolandónak az államhatalom körét, s élesen elutasítja az utcai zavargásokat: „...én sem hiszem, hogy oly rendszerek valósulhassanak tartósan, melyek az egyéniséget megsemmisítik, melyek a birtok megszüntetésén alapulnak... Én is életrevalóbbnak tartom polgárisodásunkat, mintsem higgyem, hogy azon vad csoportok által buktathatnék meg, melyek a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat.” 1848-nak Eötvös számára egyik legfőbb tanulsága az, hogy sem egynek, sem több embernek a kezébe nem szabad olyan méretű hatalmat adni, mellyel a közjó nevében minden ellenállást megsemmisíthetnek. Éppoly hősinek és elborzasztónak látja a forradalmat, mint a francia író, szintúgy elválasztva azt, amit a francia nép tett, attól, amit a párizsi csócselék elkövetett. Szintén fellép a „közérdek” mitizálása ellen: hangsúlyozza, hogy az állam szervezeténél az ún. közérdekek miatt nem szabad az egyének érdekeiről megfeledkeznünk.

Az *Uralkodó eszmék* X. fejezete árulja el leginkább, mennyire figyel Eötvös a lamartine-i életút tanulságaira. Ez a fejezet teljességgel apológiája a francia költő-politikus cselekedeteinek. Arról szól itt, hogy Lamartine neve volt az, amelyet Franciaországban és egész Európában a köztársaság jelszavának tekintettek. A magyar író szerint a jövő kor a „nemes költő” nevével fogja összekötni a februári forradalom emlékét. Miután a nép győzött, egyszerre minden ajak Lamartine szavát hangoztatta. Ez azért történt, mert képviselője volt annak a sokakkal közös meggyőződésnek, hogy Franciaországnak köztársasággá kell alakulnia. Ezt kimondta az *Histoire des Girondins*-nak egy figyelemre méltó helyén, s ez határozta meg a francia forradalom irányában állásfoglalását. Ő jelölte meg határozottan a célt. A monarchia nem felelt meg a várakozásnak, nem volt erős támasza a társadalomnak.

Lamartine egy helyen azt írja: a valódi kommunizmus az adó. Az a hatalom, melyet korlátlan adóztatási joggal ruházunk fel, minden birtokról szabadon rendelkezhet majd. Annak az elvnek elfogadására fogunk kényszerülni, hogy a gazdagabbnak többel kell a közterhekhez járulni, mint a szegényeknek. Amint nem lehetséges egyéni szabadság a birtokjog elismerése nélkül, úgy uralmat sem képzelhetünk anélkül, hogy azt ki ne terjesszék az alattvalók birtokára is – veszi át Eötvös Lamartine nézetét.

A liberális katolicizmus elvei az *Uralkodó eszmék*ben továbbra is jelen vannak. Lamartine és Lamennais alapján Eötvös azt hirdeti, hogy egyetlen állam sem állhat fenn tartósan vallás nélkül, s a világi hatalomnak nem szabad a vallás támaszául szolgálnia. Az eötvösi keresztény polgárosodás ideálja oly állapot létesítése, melyben a föld minden népei békésen laknak egymás mellett, testvériségük öntudatában, s egyetlen községgé egyesülve, csupán Istennek szolgálnak mint uruknak.

Az *Uralkodó eszmék*nek van egy olyan részlete, amely a német nyelvű kiadásban szerepel, de a magyarból kimaradt. Ebben újra védelmére kel a forradalom hőségnek, szembeállva a reményeikben csalódottakkal: „...az, aki kiragadta a nép kezéből a vörös zászlót, és hatalmát arra használta fel, hogy megóvja a szabadságot olyanfajta kilengésektől, amilyeneket a nép 1793-ban elkövetett, nyugodtan elviselheti azoknak a gáncsait, akik – miután nem sikerült megóvniuk hazájuk politikai rendjét egy viszonylag csekély kisebbség támadása ellenében – most azáltal kívánnak bizonyosságot tenni államférfiúi képességeikről, hogy a költőnek, akinek valószínűleg az életüket köszönhetik, az érzelmi politikáját választják élcélődésük tárgyául. ...annak a nevé, aki egy olyan eseménynél, ahol a történelem senki egyesnek egyetlen nagy tetteről sem adhat számot, nemes embeRIES érzületet tanúsított és szíve meggyőződése miatt dacolt mindenfajta veszéllyel, meggyőződésem szerint mindenkor tisztelettel fogják említeni.”

Lamartine-t az 1850-es években már fokozatosan elfeledték, de magyar híve nem feledkezett el a tőle tanultakról. A politikai élet megelevenedése idején írott röpirataiban, így az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* (*Garantien*, 1859) és a *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* (*Sonderstellung*, 1860) címűekben is ott érződnek a tanulságok. Előbbi írásában Eötvös leszögezi, hogy az olyan államberendezkedés, melyben a nép minden osztályát kizárják az államügyekben való részvételből, az ország egyetlen részét sem elégítheti ki. Ha ez így történne, az államha-

talom szervei és az egyes polgár között elidegenedés, majd ellentét keletkezik. Szerinte a legfontosabb feladatok egyike úgy berendezni az államot, hogy azzal a túlságosan gyors változásokat meg lehessen akadályozni. Az utóbbi röpiratban pedig az eszmék fontosságát hangsúlyozza ismét lamennais-i módon.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés jelentőségét Eötvös viszonylag későn ismerte fel, de akkor sem volt hajlandó szembeállítani azt az emberiség egységének Lamartine-tól, Lamennais-tól és Saint-Simon-tól elsajátított alapgondolatával. *A nemzetiségi kérdés* (1865) című művében a keresztény civilizáció összefűző erejét emeli ki, mely a népek társaságát vonja maga után. Azt, hogy a vallás közös tanai és az egyház befolyása egyre erősebbé válik. Ezzel az eszmék általános, minden népre kiterjedő hatalma kezdődik: a népvándorlás végétől kezdődően az eszmék az egész keresztény világra befolyást gyakoroltak. Minden eszme csak akkor és abban az alakban válik egyes korszakokban uralkodóvá, amelyben azt az általános haladás érdeke megkívánja. Eötvös, miként francia példaképei, tagadja az eszmék elnyomásának tartósságát: úgy hiszi, hogy az anyagi hatalmakat mindig legyőzik, ha azok a kor eszméivel ellentétbe lépnek.

A haladás elmélete és az emberiséghorizont Eötvös világszemléletében erősebb marad, mint a nemzetiségek különállása. A nemzetiségi kérdés elemzése alkalmat ad számára arra, hogy újólaj leszögezze: a tulajdonok, melyeknek összessége az emberi nem haladását eszközli, nem egyes népek, hanem az összes emberiség tulajdonai. Civilizációnk hivatásának csak akkor felelhet meg, ha a közös munkában a föld minden népe részt vesz.

Kétségtől ez a felismerés Lamartine, illetve Eötvös publicisztikai-szónoki életművének legfontosabb hozadéka.

Ugyanakkor a szorgalma által boldoguló parasztpolgár ideálja Lamartine *Graziella*, illetve *Geneviève* (1850) című regényei nyomán felújul Eötvös tollán: a jelen kilátástalan valósága ellenében ő is a paraszti család idilljébe menekül. Az *Egy tót leány az Alföldön*, *A molnárleány*, a *Téli vásár*, a *Novella* című elbeszélések mind ennek a hitnek, vágynak a termékei. Leginkább pedig Eötvös utolsó regénye, *A nővérek* (1857) hordozza *A karthausi* egykori eszményét – haláláig nem mond le arról, hogy az emberi tevékenység értelmét a hasznos tevékenységben lehet megtalálni.

8. Eötvös és Lamartine: két kiemelkedő európai liberális, akik eszméikben és életsorsukban egyaránt felmutatják számunkra a liberalizmus 19. századi alakulását. Előbb hit, remény, osztatlan életbizalom, kitaruló szemhatár, felhőtlen jövőkép, majd csalódás, megsemmisülő ábrándok, szétfosló várakozás, utóbb újramegkezdés, maga-meg-nem-adás. Mai olvasók hajlunk arra, hogy az utókor némi szkepszisével nézzük haladáshitüket, hallgassuk szabadságpróféciáikat. S mégis: századok múltán is van gondolataikban valami, naivitáson is átsugárzó magatartáserkölc, romolhatatlan fényerő.